

ПРАВОВИЙ МОНІТОРИНГ:

МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

І. І. ОНИЩУК

кандидат юридичних наук, в. о. доцента
кафедри теорії та історії держави і права, Івано-
Франківський університет права імені Короля
Данила Галицького

Розкрито питання техніки застосування методів соціологічного дослідження у правовому моніторингу. З'ясовано, що соціально-правове дослідження є складним пізнавальним актом, тобто системою послідовних методологічних і організаційно-технічних процедур, спрямованих на вивчення процесів формування та реальної дії права, його втілення в окремих правовідносинах.

Ключові слова: правовий моніторинг, соціологічні методи, правовий експеримент, правовий прогноз.

За результатами правого моніторингу з'ясовуються причини низької ефективності дії нормативно-правових актів. Інтерес дослідників до питань правового моніторингу пов'язаний ще й з тим, що нормативно-правові акти, прийняті для підвищення ефективності регулювання соціальних процесів і відносин, по-новому складаються в багатьох сферах суспільного життя, діють не так, як планує законодавець.

Соціально-правові дослідження, або соціологічне вивчення процесів правотворчості та правозастосування, значною мірою можуть попередити негативні процеси. Будь-яке соціологічно-правове дослідження передбачає наявність методології, методики, техніки й процедури.

Питання теорії та практики правового моніторингу досліджують переважно зарубіжні вчені, зокрема Ю. Арзамасов, Д. Вінюалес, О. Звонарева, Т. Мордасо-

ва, Ю. Тихоміров, Д. Шнайдер та ін. До когорти українських учених-дослідників правового моніторингу можна віднести Ю. Градову, О. Зайчука, В. Косович, О. Копиленка та ін.

Досі в українській теорії права не створено належної доктринальної бази та методології правового моніторингу, що є одним з негативних факторів на шляху до вдосконалення правової системи.

Доктринальна невизначеність правового моніторингу визначає мету, яка полягає у розкритті питання техніки застосування методів соціологічного дослідження у правовому моніторингу.

Політика модернізації сучасної України якісно змінює вимоги, пропоновані до управління взаємовідносинами між владою і суспільством. У такій ситуації ключовою проблемою стає не тільки зацікавлення обох сторін у постійному діалозі для коригування проведеного політичного курсу, а й спільна розробка інноваційних технологій міжсекторного соціального партнерства при реалізації владно-управлінських рішень. В розумінні базових значень політики відбувається перестановка акцентів з характеристики процесу «завоювання» та утримання влади на аналіз узгодження позицій соціальних груп з приводу цілей і завдань публічної сфери, розгляд ресурсного потенціалу та впливу інститутів громадянського суспільства на ефективність політичного управління [11, с. 4].

Загальновизнано, що законотворчість органів державної влади є не що інше, як вивчення потреб і можливостей суспільства в сферах, що підлягають державно-владному регулюванню [14, с. 151].

На думку українських учених О. Зайчука та Н. Оніщенко, моніторинг ефективності регулятивної функції нових правових норм необхідно здійснювати з метою забезпечення верховенства кон-

ституційних принципів та норм, належного співвідношення галузей, підгалузей права, інших правових масивів, розробки проблем їх структуризації, пропозицій щодо встановлення офіційної класифікації правових норм та їх співвідношення між собою, процедур запобігання і подолання юридичних колізій, децентралізації правового регулювання у зв'язку з розвитком процесів самоврядування, розчищення правової системи від актів, які втратили силу з прийняттям нової Конституції, та низки законів України, дерегуляції у певних галузях суспільного життя, зміцнення його системних відносин [18, с. 43].

У зв'язку з наведеним актуалізується всебічне комплексне дослідження теоретичних і нормативно-правових аспектів законопроекування: а) найважливішої і стрижньової стадії законодавчого (законотворчого) процесу; б) найважливішої передпарламентської стадії законодавчого (законотворчого) процесу; в) основної інтелектуально-телеологічної складової частини законодавчого (законотворчого) процесу в єдності його нинішнього стану, принципів, функцій і необхідної модернізації, як результату природно-історичного і онтосуб'єктивного впливу різноманітних соціальних чинників; г) початкового (доправового) процесу нормативного регулювання найважливіших соціальних відносин на їх етапі трансформації у відносини загальнообов'язкового характеру; г) початкового етапу усунення правових лакун і колізій в національному законодавстві, дезавування феноменів «аналогії права» і «аналогії закону» [5, с. 38].

Методологія правового моніторингу – це сукупність способів, методів і засобів, що забезпечують раціональну та ефективну організацію діяльності суб'єктів моніторингу щодо здійснення прогнозу, оцінки ефективності та де-

ності нормативно-правових актів і правозастосовної практики. Найважливішими методами правового моніторингу є спостереження, аналіз, синтез і оцінка соціологічної інформації, яка ґрунтується на результатах соціологічних досліджень та ілюструє громадську думку і рівень правової свідомості.

У поняття «аналіз» закладено два змістовних підходи. При вузькому підході розуміється деяка сукупність прийомів мислення, уявне розкладання цілого на складові частини, яке дозволяє отримати уявлення про будову досліджуваного об'єкта, його структури, частин. При широкому підході аналіз не зводиться тільки до власне процедур уявного розкладання об'єкта на прості складові, а включає в себе й процедури синтезу – процес уявного об'єднання різних сторін, частин предмета в єдине формоутворення. У зв'язку з цим досить часто аналіз отожднюється з дослідницькою діяльністю взагалі [18, с. 241-242].

Соціально-правові методи значно відрізняються за своєю природою. Деякі з цих методів, таких, як обережність в процесі роздумів про державу або цивільно-правову відповідальність, можна розуміти як принципи, норми, або правила створення правового моніторингу рішень державних органів та процесів їх прийняття. Йдеться про міжнародні механізми попередньої обґрунтованої згоди та попередньої оцінки [21, с. 446].

Соціологія права, незалежно від теоретичної орієнтації дослідника, пояснює причини деяких явищ та їх наслідків, або прагне представити більш глибоке розуміння офіційних і неофіційних правових інститутів. Соціологія права зображає ставлення закону до соціальних змін і навпаки: значення соціальних змін для закону [20].

За Е. Дюркгеймом соціологія права є свідом загальної теорії права. Метод со-

ціології полягає у тому, що соціальні факти походять безпосередньо від деяких з найбільш загальних рис людської природи (батьки природно відчують відповідальність за своє потомство, шлюб – наслідок статевого інстинкту, вроджене почуття справедливості тощо). Якщо колективні явища були настільки великі, функція людської природи відкривається в історії. Індивідуальна психологія не може пояснити соціальні факти. У соціальному житті все складається з уявлень, ідей та настроїв [19, с. 247].

Всесоюзний науково-дослідний інститут радянського законодавства в 80-90-ті ХХ ст. займався проблемою т. зв. правової соціології чи соціології права. Вчені розглядали питання, пов'язані з ефективністю законодавства. У зв'язку з цим висловлюється думка про те, що «все це було дуже схоже на сучасний моніторинг законодавства». Однак при наявності схожості окремих аспектів правовий моніторинг слід розглядати саме як правовий феномен, що отримав свій розвиток в сучасності [1, с. 17; 2].

На даному етапі необов'язковість виконання вимог закону допустима не лише для громадян, а й для осіб, які вносять зміни в закон. Підстави, за якими ці вимоги не виконуються, можуть бути різні: від недоцільності до посилань на відсутність норм, прийнятих в розвиток положень закону, на прогалини в законодавстві або його суперечливість. У цій ситуації важливим стає швидка реакція з боку держави як для визначення правової причини невиконання вимог закону, так і з метою дати рекомендації з використання наявної нормативної бази для досягнення цілей, закладених у законі, або ж для прийняття інших, не суто правових заходів [14, с. 149].

Оскільки соціологія права є міждисциплінарною галуззю наукового знання, то до її методів відносять методи збору

емпіричної інформації (аналіз документів, спостереження, опитування, експеримент), які за своєю суттю є соціологічними, але широко застосовуються в різних науках, у т. ч. й у правознавстві.

Повертаючись до питання про «суто правові методи», зауважимо, що специфіку спеціально-наукових методів нерідко визначають тим, що вони виробляються конкретними науками та використовуються тільки в межах цих наук. Навіть технічно-юридичні методи не є настільки значними, щоб їх можна було вважати й називати особливими правовими методами, а в основі, наприклад, методів тлумачення права лежать логічні методи теоретичного аналізу. Інша справа, що цей аналіз заснований на нормах права, нормативно-правових актах. Або те ж поняття «порівняння» має не локальний, а глобальний, універсальний характер. Значений термін поширюється на всі без винятку сфери діяльності людини, галузі наукового пізнання та навчання. Стосовно державно-правової сфери він володіє специфічними рисами. Така специфічність обумовлена природою та іншими особливостями досліджуваної державно-правової матерії [4, с. 47].

Визначаючи методологію соціології права як науку про систему методів, тим самим підкреслюємо її складний, рівневий характер з відповідними елементами та структурою, де роль структурних елементів виконують методи, способи, прийоми пізнання. Коли йдеться про конкретні методи правознавства, то юристи нерідко розрізняють використовувані в юриспруденції методи філософського, загальнонаукового і спеціально-наукового рівня [15, с. 22].

Методологія пізнання, вивчення права загалом й відповідно до соціології права охоплює чотири рівні, кожен з яких є певною сукупністю мето-

дів: 1) філософські, світоглядні засоби, підходи, методи соціології права (іноді в літературі їх іменують загальними методами наукового дослідження); 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) спеціально-наукові методи дослідження [12, с. 17].

Від соціологічних досліджень слід відрізнити соціальні дослідження, які охоплюють ширше коло явищ і процесів та проводяться в суміжних з соціологією суспільних науках (у політології, правознавстві, демографії тощо) з використанням спеціальної методології та методики [10, с. 8].

Особливої уваги заслуговують відповідно організаційні питання соціологічного забезпечення законотворчої діяльності. Кожен із зазначених етапів складається зі стадій, які також необхідно забезпечувати соціально-правовими дослідженнями.

За допомогою аналізу документів дослідник бачить багато сторін соціальної дійсності, оскільки документи зазвичай містять багату та емну інформацію. Документальні джерела надзвичайно різноманітні: від міжнародних угод і законодавчих актів, статистичних даних, посадових інструкцій і звітів організацій, ділових паперів до особистого листування, мемуарів та щоденникових записів. Усе це свідчить про те, що основним, центральним поняттям розглянутого методу збору інформації є термін, поняття «документ», оскільки, наприклад, загальноновживане значення цього терміна включає в себе, як правило, тільки офіційні тексти і матеріали [4, с. 65].

Одним з первинних соціологічних методів учені називають метод спостереження. В. Зенков під спостереженням в соціології розуміє цілеспрямоване сприйняття конкретних явищ і подій, результати якого фіксуються в певній формі [7, с. 333].

Розглядаючи різні спостереження, проф. В. Зенков вкладає в поняття «спостереження» (яке включене до переліку методів) та «невключене» (яке не бере у ньому участь) поняття. При невиключеному спостереженні дослідник перебуває поза межами об'єкта і реєструє події, що відбуваються в ньому. Включеним спостереженням є такий вид спостереження, при якому спостерігач знаходиться в середньому контакт з об'єктом, а його учасниками процесу в їх діяльності (тобто в процесі досліджуваного процесу) [8].

За процесом спостереження й оцінка об'єкта спостереження, отриманих даних, спрямованих на детальне дослідження, спрямованих на виявлення інших ознак, властивостей, виявлених в процесі спостереження, що поступово формуються в результаті спостереження про спостережувану діяльність.

Стосовно досліджуваної діяльності Ю. Тихоміров виділяє три види аналізу, як дотримання встановлених предметів, так і законність і ефективність діяльності органів та їх підсистем, результати роботи органів та їх підсистем з їх юрисдикційними повноваженнями, адекватність правової системи, напрямків сучасної діяльності [1, с. 10].

Найчастіше спостереження здійснюються тоді, коли інформація на досліднику, не може бути отримана ніякими іншими способами при вивченні поведінки людей в різних ситуаціях, зборах, при екстремних ситуаціях – дорожньо-транспортних пожежах, скоєнні злочинів, діяльності різних верств населення, що відбуваються девіантною по-

глядні засоби, права (іношесть загальні дослідження); 3) спеціальні наукові методи

слід відслідкування, які охоплюють і процесів з соціологією, правовою з викорис-танням та мето-

визначають відслідкування соціологічної діяльності етапів також необхід-но-правовими

документів до-сліджень соціальної структури зазвичай формують. До-слідження різних угод і за-значених даних, діяльності організацій, листування записи, що основним,

розглянутого термін, поняття наприклад, за-значеного терміна то, тільки офі-ційно, с. 65].

соціологічних метод спостереження спостереження цілеспрямованих явищ і подій, відбуваються в певній

Розглядаючи різні типи (види) спостереження, проф. В. Лапаєва виділила включене (спостерігач бере у ньому участь) та невключене (спостерігач не бере у ньому участь) спостереження. При невключеному спостереженні дослідник перебуває поза досліджуваним об'єктом і реєструє події, не бере участі в них. Включеним спостереженням називається такий вид спостереження, при якому спостерігач знаходиться в безпосередньому контакті зі спостережуваними учасниками процесу та бере участь в їх діяльності (тобто включений в досліджуваний процес) [8, с. 34].

За процесом спостереження йде аналіз і оцінка об'єкта спостереження. Аналіз даних, отриманих в ході спостереження, спрямований, насамперед, на детальне дослідження, вивчення тих чи інших ознак, властивостей, відносин, виявлених в процесі спостереження, що поступово формує загальне уявлення про спостережуваний об'єкт.

Стосовно досліджуваного предмету Ю. Тіхоміров виділяє такі параметри аналізу, як дотримання конституційно встановлених предметів ведення, повнота, законність і ефективність правових актів по колу функціональної діяльності органів та їх підсистем, зіставлення результатів роботи судових органів з їх юрисдикційними повноваженнями, адекватність правової системи та основних напрямків сучасної структури економічної діяльності [1, с. 23].

Найчастіше спостереження застосовується тоді, коли інформація, необхідна досліднику, не може бути отримана ніякими іншими способами, наприклад, при вивченні поведінки людей на мітингах, зборах, при екстремальних ситуаціях – дорожньо-транспортних пригодах, пожежах, скоєнні злочинів, вивченні маргінальних верств населення, що характеризуються девіантною поведінкою тощо.

Схематично можна виділити кілька типів соціальних явищ, які можуть стати об'єктами спостереження: окремі дії індивідів і груп; діяльність загалом; значення дій; учасники дій; залежність між індивідами та групами; оточення (обставини) [4, с. 74].

За ступенем формалізації спостереження поділяються на стандартизовані (структуровані), коли заздалегідь визначений не тільки об'єкт і предмет дослідження, а й склад елементів досліджуваного процесу, а також спостереженню підлягають фактори і способи їх відображення у вигляді таблиць, карток, технічних засобів, що застосовуються в процесі спостереження (наприклад, спостереження судових засідань у цивільних або кримінальних справах за спеціально розробленими бланками-анкетами, і не стандартизовані (неструктуровані), коли визначений тільки об'єкт спостереження, але дослідник не визначає заздалегідь, які саме елементи досліджуваного процесу, події, ситуації тощо він спостерігатиме [3, с. 38].

За положенням спостерігачі в досліджуваній ситуації спостереження, поділяються на включені (що беруть участь), коли дослідник безпосередньо включений в досліджувану соціальну процес, контактує, діє разом зі спостережуваними, причому спостережуваний або не знають, що серед них є дослідник (наприклад, вивчення поведінки вуличного натовпу, маргінальної групи), або дослідник не приховує своєї ролі (вивчення трудового колективу, певної соціальної спільності), і невключені, коли дослідник спостерігає за об'єктом з боку, не беручи участь у діяльності групи і не вступаючи в прямі контакти з її членами.

Застосування методу включеного спостереження має певні традиції.

Список використаних джерел

У прикладних соціологічних дослідженнях, пов'язаних з аналізом правової поведінки, спостереження використовується для вивчення маргінальних верств населення, кримінальних соціальних груп, об'єднань громадян, що характеризуються девіантною поведінкою. Прикладом такого дослідження може служити праця американського соціолога В. Уайта «Суспільство вуличних кварталів», присвячена опису життя одного з кварталів американського міста, населеного переважно італійськими емігрантами. Здійснюючи спостереження, вчений прожив серед емігрантів три з половиною роки, повністю поділяючи їх спосіб життя. У центрі уваги дослідника перебували процес виникнення рекету, кримінальних груп молоді та інші проблеми. По суті, американський вчений і ввів цей метод спостереження в наукову практику [16, с. 258].

Опитування як метод вивчення соціальної дійсності веде свою історію з кінця XVIII ст. В літературі одним з перших таких досліджень стала праця Д. Девіса «Дослідження сімейного бюджету трудящих класів у Англії» (1787 р.). Соціологічні опитування громадської думки в їх сучасному розумінні стали активно проводитися з XX ст. [9, с. 40].

Правовий експеримент – це різновид соціального експерименту, в якому експериментальним фактором виступають норми права, що не узгоджуються з вимогами чинного законодавства. В закордонній доктрині та практиці правові експерименти нерідко іменуються законодавчими. Більш точним було б називати їх правотворчими. Законодавчий експеримент є дослідною перевіркою ефективності дії експериментальних норм права, які в якості контрольованого експериментального фактора вводяться на певний період в зоні експерименту і за змістом відступають від чинного закону, а не законодавства загалом [13, с. 12].

Після закінчення правового експерименту необхідно проводити: 1) аналіз практики застосування експериментальних норм; 2) прогноз позитивних результатів і негативних наслідків [6, с. 30].

У здійсненні всіх етапів повинна спостерігатися послідовність, тобто для проведення кожного наступного етапу необхідна реалізація попереднього. Тільки діючи за такою схемою, можна звести до мінімуму ймовірність помилок.

Оскільки об'єктом правового регулювання (правозастосування) є суспільні відносини, звужені (конкретизовані) іноді за сферою, територією чи іншою ознакою, то моніторинг процесу правозастосування набуває особливого значення. Крім того, не менше значення для організації моніторингу набувають питання офіційного та неофіційного тлумачення закону.

Розробка механізмів соціального регулювання – основне завдання соціологічних досліджень в праві. Традиційний підхід, коли ефективність розуміється як досягнення соціального результату при дії правильно обраних правових заходів, не враховує найважливішої обставини, що процес застосування норм сам викликає необхідність додаткових регулювальних дій у відповідь на зміну умов, в яких здійснюється управлінський вплив.

Перспективу вивчення громадської думки не можна пов'язувати тільки з методичною стороною зазначеного питання. Впровадження методів соціологічного дослідження у правовий моніторинг істотно позначиться на якості одержуваних даних і, тим самим, на якості й точності правових прогнозів, що вкрай важливо для вдосконалення законодавства та юридичної техніки.

1. Арзамасов Ю. Г., Наконечная / Ю. Г. Арзамасов. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 160 с.
2. Арзамасов Ю. Г., Наконечная. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 160 с.
3. Давыд И. К. Социология. С. Ф. Сокол. – Барановичи, 2004.
4. Дубинянский В. Н. Социология. – Минск: Прав. ун-та, 2004.
5. Законопроектующая / С. Ф. Сокол. – Барановичи, 2004.
6. Заварова О. С. Прогнозирование в Республике Беларусь. – Минск: Нац. ун-т «Беларусь», 2004. – 464 с.
7. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
8. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
9. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
10. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
11. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
12. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
13. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
14. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
15. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
16. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
17. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
18. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
19. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.
20. Зенков В. Н. Социология. – Минск: Юрлитинформ, 2004. – 464 с.

Список використаної літератури

1. Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Мониторинг в правотворчестве: теория и методология / Ю. Г. Арзамасов, Я. Е. Наконечный. – М. : Издательство МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2009. – 160 с.
2. Арзамасов Ю. Г., Наконечный Я. Е. Концепция мониторинга нормативных правовых актов. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 200 с.
3. Галко И. К. Социология. Социология права : лекцион. материалы / И. К. Галко, С. Ф. Сокол. – Барановичи : Баранов. укрп. тип., 1999. – 268 с.
4. Дубовицкий В. Н. Социология права: предмет, методология и методы / В. Н. Дубовицкий. – Минск : Право и экономика, 2010. – 174 с.
5. Законопроектуння / О. Л. Копиленко, М. О. Баймуратов, О. В. Богачова та ін. ; за ред. : О. Л. Копиленка, О. В. Богачової. – К. : Реферат, 2010. – 170 с.
6. Звонарева О. С. Прогнозирование последствий принятия нормативных правовых актов в Республике Беларусь / О. С. Звонарева // Право в современном белорусском обществе: сб. науч. тр. Вып. 4 / Редкол. : В. И. Семенов (гл. ред.), Г. А. Василевич (зам. гл. ред.) и др. ; Национальный центр законодательства и правовых исследований Республики Беларусь. – Минск : Право и экономика, 2009. – С. 24-36.
7. Зенков В. Н. Социология права : учеб. / Под ред. В. М. Сырых. – 3-е изд. – М., 2004. – 464 с.
8. Лапаева В. В. Социология права / Под ред. В. С. Нерсисянца. – М., 2000. – 304 с.
9. Лапаева В. В. Социология права / В. В. Лапаева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 336 с.
10. Лапина С. В. Социология права : ответы на экзаменац. вопр. / С. В. Лапина, И. А. Лапина. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 144 с.
11. Мордасова Т. А. Общественное участие в политическом управлении: институциональная среда и оценка эффективности : моногр. / Т. А. Мордасова ; под общ. ред. Е. В. Морозовой. – Астрахань : Астраханский государственный университет, Издательский дом «Астраханский университет», 2011. – 185 с.
12. Общая теория права : учеб. / Ю. А. Дмитриев [и др.] ; под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996. – 384 с.
13. Правовой эксперимент и совершенствование законодательства / Под ред. В. И. Никитинского, И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1988. – 301 с.
14. Правовой мониторинг: актуальные проблемы теории и практики / Под ред. Н. Н. Черногора. – М. : Международный юридический институт, 2010. – 232 с.
15. Проблемы теории государства и права : учеб. / Т. В. Кашанина [и др.] ; под ред. В. М. Сырых. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
16. Степанов О. В. Социология права : учеб. пособ. / О. В. Степанов, П. С. Самыгин. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 285 с.
17. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособ. – К. : МАУП, 2003. – 368 с.
18. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
19. Durkheim E. The Rules of Sociological Method / Edited with an Introduction by Steven Lukes, translated by W. D. Halls. – New York-London Toronto-Sydney : The free press, 1982. – 269 p.
20. Ervasti K. Sociology of Law as a Multidisciplinary Field of Research [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.scandinavianlaw.se/pdf/53-6.pdf
21. Vinuales J. E. Legal Techniques for Dealing with Scientific Uncertainty in Environmental Law / J. E. Vinuales // Vanderbilt journal of transnational law. – Nashville. – 2010. – Vol. 3. – P. 438-503.

Стаття надійшла до редакції: 16.03.2015.